

РЕЛІГІЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

DOI 10.33930/ed.2019.5007.36(8-9)-7

УДК 172:[26+29] 614.4

**ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЇ У СВІТЛІ ПАНДЕМІЇ COVID-19:
АДАПТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ***FUNCTIONALITY OF RELIGION IN THE LIGHT OF THE COVID-19
PANDEMIC: ADAPTIVE POTENTIAL*

І. Г. Руснак

Актуальність теми дослідження. Понад 80% людей в усьому світі є релігійними. Оскільки більшість релігій безпосередньо встановлює моральні приписи, сприяє формуванню специфічних поведінкових патернів, скеровує людей до певного способу життя – в контексті подолання глобальних викликів, таких як пандемія COVID-19 – потенційна роль релігії є визначальною.

Постановка проблеми. Значна кількість релігійних організацій виробила іманентні правила щодо запобігання пандемічних небезпек, однак тлумачення подібних правил, а тому і їх конструктивний потенціал залежить від волі релігійних лідерів та особливостей їх взаємодії зі світськими владними структурами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стаття ґрунтується на аналізі дослідження офіційних документів міжнародних організацій, компаративному аналізі відкритих джерел задля виявлення конструктивного чи деструктивного потенціалу релігії у світлі боротьби з пандемією COVID-19.

Постановка завдання. З'ясувати функціональну роль релігії в контексті створення чинників боротьби з поширенням COVID-19: можливості та перебіг адаптації релігійних організацій до нових умов; з'ясування комунікативного потенціалу та здатності протистояти загрозам світу постправди; дослідження ризиків, пов'язаних з екзистенційними переживаннями та персональними переконаннями релігійних людей.

Urgency of the research. More than 80% of people are religious. Since most religions directly establish moral precepts, promotes the formation of specific behavioral patterns, directs people to a certain way of life – in the context of overcoming global challenges, such as the COVID-19 pandemic – the potential role of religion is crucial.

Target setting. A significant number of religious organizations have developed immanent rules to prevent pandemic hazards, however, the interpretation of such rules, and therefore their constructive potential, depends on the will of religious leaders and the peculiarities of their interaction with secular authorities.

Actual scientific researches and issues analysis. The article is based on an analysis of a study of official documents of international organizations, a comparative analysis of open sources to identify the constructive or destructive potential of religion in light of the fight against the COVID-19 pandemic.

The research objective. To find out the functional role of religion in the context of creating factors to combat the spread of COVID-19: opportunities and course of adaptation of religious organizations to new conditions; elucidation of communicative potential and ability to face threats to the post-truth world; research into the risks associated with the existential experiences and personal beliefs of religious people.

Виклад основного матеріалу. Здійснюється аналіз діяльності релігійних організацій, залежності ефективності їх боротьби з пандемією від специфіки співпраці з органами світської влади. Констатується деструктивний вплив релігійного фундаменталізму, спроби використання пандемії задля досягнення політичних інтересів. Розглядається проблема адаптації та можливості використання релігійними організаціями цифрових технологій у світлі запобігання поширенню COVID-19. Проаналізовано адаптивний потенціал, зокрема християнської релігії, у руслі можливих змін ціннісних орієнтирів сучасної людини та організації соціального простору. Розкрито проблему парадоксу доступності інформації в контексті висвітлення ЗМІ діяльності релігійних організацій. Констатовано необхідність комунікації світської та релігійної влади щодо поширення науково обґрунтованої інформації про хворобу.

Висновки. Потенціал, що притаманний релігії у боротьбі з поширенням COVID-19 може бути використаний максимально ефективно за умови ефективної та прозорої співпраці світської влади та релігійних організацій, в основі якої лежатиме гуманістичний аспект.

Ключові слова: COVID-19, іслам, конструктивний потенціал, релігія, християнство.

The statement of basic materials. The activities of religious organizations, the dependence of the effectiveness of their fight against the pandemic on the specifics of cooperation with secular authorities are analyzed. The destructive influence of religious fundamentalism attempts to use the pandemic to achieve political interests is asserted. The problem of adaptation and the possibility of religious organizations to use digital technologies in the light of preventing the spread of COVID-19 is considered. The adaptive potential, in particular of the Christian religion, is analyzed in line with possible changes in the values of modern man and the organization of social space. The problem of the paradox of access to information in the context of media coverage of the activities of religious organizations is revealed. The need for greater integration of secular and religious authorities to disseminate scientifically sound information about the disease was stated.

Conclusions. The potential of religion in the fight against the spread of COVID-19 can be used most effectively with effective and transparent cooperation between the secular authorities and religious organizations, which will be based on the humanistic aspect.

Keywords: COVID-19, Islam, constructive potential, religion, Christianity

Актуальність теми дослідження. Пандемія COVID-19 ускладнила перебіг більшості процесів в сучасному світі, насамперед це стосується комунікативної сфери, яка має широкий спектр варіацій, однією з яких є область релігійної комунікації, її варто розглядати не лише як об'єкт, у динамічному вимірі трансформацій під впливом сучасної культури [36], а й крізь призму суб'єктності, як одного із ключових чинників впливу на суспільство [27], зокрема в контексті протистояння пандемічним викликам сучасності.

Постановка проблеми. Суспільно значущий вплив релігійних лідерів, церков, деномінацій, організацій різного конфесійного спрямування складно переоцінити, він поширюється на такі сфери як освіта, благодійність, військово служіння, культура [32], а з кінця 2019 року особливого значення набуває ставлення до медичної інформації. Як зазначає ВООЗ "Конфесійні організації можуть сприяти поширенню корисної інформації, вести

профілактику та боротьбу з тривожними настроями та стигматизацією, підтримувати членів спільноти та пропагувати поведінку, що сприяє збереженню здоров'я" [27]. Однак в цьому контексті постають також додаткові загрози на ґрунті релігійної нетерпимості чи політичних амбіцій, що стосуються, згідно доповідей експертів ООН, представників різних релігій, зокрема і християн, юдеїв, мусульман [20].

Постановка завдання. З'ясування функціонального впливу релігії в умовах пандемії COVID-19, її ролі у створенні факторів боротьби з поширенням хвороби, а також виявлення основних комунікативних ресурсів, що сприяють довірі до науково обґрунтованої медичної інформації або ж навпаки – протидіють її поширенню є надзвичайно актуальними сьогодні. Методологічною базою, що використана в роботі, яка дозволить з'ясувати функціональну роль релігії обрано аналіз матеріалів відкритого доступу, а також – потенціалізм. "Потенціалізм у концептуально-світоглядному, методологічному розумінні – специфічний погляд на широку сферу традиційної філософської проблематики, зосереджений на можливостях, якими володіє будь-який скінченний акт, зумовлений спонтанно виникаючими залежностями між усіма сумірно-протилежними силами (потенціями) взаємодіючих елементів" [34].

Досягнення цієї мети можливе внаслідок комплексного аналізу діяльності релігійних організацій в умовах пандемії COVID-19, реакції релігійних лідерів та лідерів думок на різні аспекти нової онтології, а також поведінки релігійних людей в умовах кризи. Доцільним у цьому контексті буде аналіз семіологічних аспектів – есхатологічних настроїв в період екзистенційної кризи, зміни поведінки релігійних людей, адаптації до нових реалій, пов'язаних з обмеженнями, в тому числі і доступом до звичних релігійних практик тощо. Важливим аспектом є деструктивний вплив релігійного фундаменталізму, а також комунікація держави та релігійних організацій.

Виклад основного матеріалу. Діяльність релігійних організацій, а також їх реакція на пандемію COVID-19 та рекомендовані організаційні заходи щодо її подолання з боку міжнародних організацій (часткові чи повні заборони богослужінь, обмеження кількості людей в культових спорудах тощо) є надзвичайно різноманітними – від цілковитого сприйняття до повного заперечення самого факту існування загрози та використання пандемії у ідеологічній боротьбі – підкреслення культурних чи моральних переваг тощо. Традиції внутрішньої політичної комунікації, специфіка регіону, релігійність населення, демократичність влади – є складовими повного спектру реакцій на пандемію в світі [25] – від Німеччини та Південної Кореї – на одному краю до Ірану, Білорусі чи Нікарагуа [19] – на іншому.

Релігійний фундаменталізм необхідно враховувати як одну з потенційних загроз, пов'язаних з поширенням пандемії. "Аль-Каїда" [12], використовуючи пандемію як інформаційний привід, намагається з одного боку повернути людей Заходу в свою віру, а з іншого – показати гріховність та крихкість соціально-політичної системи західного світу [13], особливо акцентуючи увагу на США, прямо вказуючи, що пандемія – це покарання "сильних світу цього" за "несправедливість та злочини, вчинені проти мусульман" [14]. Подібні звернення, з одного боку, підкреслюють переваги ісламського способу життя, закликаючи до миття рук, а з іншого – намагаються використовувати вірус у своїх інтересах [11]. Невизначеність,

потреба узгоджувати позицію з офіційною владою тощо, а тому часто суперечливі заяви з боку керівництва РПЦ “змусили значне число вірян співчувати так званим “корона-дисидентам” [15]. Що, звісно, негативно впливає на дотримання протиепідемічних заходів, а також сприяє активізації опозиції в середині подібних структур, що у боротьбі за владу чи з ідеологічних причин не бажають виконувати настанови владної вертикалі – як світської так і духовної. В Україні подібним прикладом є ситуація з позицією керівництва Почаївської лаври, яке констатувало проведення богослужінь попри заборону офіційної влади. “І ми знаємо, що в переважній більшості храмів і УПЦ, і РПЦ минулі недільні богослужіння були багатолюдні. Ні у кого навіть і думки не виникло скасувати Літургію. І це при тому, що Кабмін заборонив релігійним організаціям проводити церемонії за участю більше 10 осіб” [38]. Ще одним прикладом деструктивної позиції в ситуації глобальної пандемії є Іран – офіційна влада якого “спочатку намагалась приховати спалах коронавірусу, згодом звинуватити своїх противників в його поширенні” [22], що в цілому призвело до погіршення якості життя в країні.

Однією із найбільш складних проблем для релігійних організацій стала дилема між дотриманням канонічних приписів, яке у більшості випадків призводить до значних ризиків, пов’язаних з інфікуванням людей та потребою адаптації до нових умов, які, часто, потребують докорінних змін, до яких не готові ні релігійні організації, ні самі віряни. Прикладом вдалої адаптації до нових умов – карантинних обмежень – є перехід значної кількості релігійних спільнот до віддалених способів комунікації, завдяки сучасним технологіям. Варто констатувати, що подібне відбувається у всьому світі – від ліберально налаштованих течій юдаїзму в США до представників індуїстських спільнот в Азії. Однак, подібний перехід не став революційним завдяки пандемії, а, радше, є прискоренням еволюційних змін. Так, бажання залучити ширше коло людей до релігії, впровадження інклюзивного доступу до культових відправлень тощо, сприяли процесам впровадження цифрових технологій в усі світові релігії, що відбувались задовго до початку пандемії COVID-19. Важливими є спроби використання найсучасніших технологій та трендів, для ще більш ефективної та реалістичної комунікації та максимального усунення відчуття дистанціювання між духовними лідерами та вірянами при спілкуванні онлайн [3]. Крім, богослужінь і інші практики через часткову реінтерпретацію також стали можливими у дистанційному форматі – зокрема Агапи – особливої форми колективної релігійності, яка продовжила своє існування у новому вигляді, однак не втратила свого ключового значення – створення та посилення єдності християн.

У більшості країн світу влада заохочує подібні кроки у рамках протиепідемічних заходів, однак є і винятки. Китай [33], де уряд, запровадивши суворі обмеження щодо так званих “неофіційних” трансляцій, опосередковано сприяє погіршенню епідемічної ситуації, оскільки, залишившись без цифрових інструментів комунікації у відправленні своїх релігійних потреб люди змушені організовувати підпільні зустрічі, наражаючи себе на подвійну небезпеку – з боку можливого інфікування, а також з боку можливого переслідування та покарання офіційною владою.

Проведення далеко не всіх культових заходів, можливе віддалено. Одне із головних таїнств у більшості християнських спільнот – Євхаристія – сьогодні не може відбуватись онлайн. Зважаючи на це, релігійні організації змушені обмежувати доступ вірян до нього. “Євхаристійний голод”, який

віряни відчувають в часи пандемії, Блаженніший Святослав порівняв з євхаристійним богослужінням в часи підпілля [31]. Подібні обмеження на які змушені йти релігійні організації, призводять до погіршення психологічного стану релігійної людини. Перед кожним християнином та релігійними організаціями, поряд з екзистенційними викликами, пов'язаними з обмеженням відправлення індивідуальних релігійних потреб постають додаткові виклики в умовах “нової нормальності”, пов'язані з потенційною зміною особистих та суспільних пріоритетів, а також потребою переосмислити власну роль в суспільстві, а також роль своєї релігійної общини.

Як і будь-яка кризова ситуація – пандемія COVID-19 стала причиною збільшення запитів пов'язаних з есхатологічними очікуваннями. Смерть, голод, безробіття, невизначеність, загострення проблем, пов'язаних з соціальною нерівністю, доступу до медичних послуг, розрив між ортодоксальним та секулярним світоглядом штовхають людину до їх осмислення крізь призму есхатології. Апокаліптичні настрої можна розділити, зважаючи на потенційну причину кінця світу, на релігійні, пов'язані з есхатологічними аспектами світових релігій та світські, – що включають в себе широкий спектр потенційних причин – від екологічної катастрофи до ядерної війни тощо [7]. Зауважмо, що у світогляді релігійної людини імпліцитно містяться обидва варіанти – і як члена суспільства, яке гостро відчуває на собі широкий спектр соціальних проблем – в тому числі різного роду обмеження прав і свобод. В цьому контексті абстрактні загрози, пов'язані з культурними змінами, тиском дискурсивних влад, стійкості сучасного способу життя завдяки пандемії та змінам, що вона несе набувають реального, прикладного характеру.

Раптова зміна способу життя не є новою для людства навіть у світлі пандемій – уже в часи “Чорної смерті” (1347-1353 рр.) людям давали рекомендації ізолюватись або покидати звичні місця проживання, однак, сучасні способи контролю, більшість з яких використовують вперше, не дозволяють людям вільно комунікувати, що ставить під загрозу як звичний спосіб життя релігійних людей так і змушує їх здійснювати ревізію власних духовних потреб. Том Райт, у праці “Бог і пандемія” [29] констатує необхідність подібних змін та обмежень, але разом з тим закликає використати Святе Письмо у якості методологічного інструменту, який допоможе гуманізувати обмежувальні приписи, закликаючи враховувати інтереси реальних людей, а не лише керуватись статистичними показниками чи корпоративними пріоритетами. Райт наполягає на залученні християнських очільників (а в загальносвітовому масштабі – також лідерів інших релігійних спільнот) до розв'язання складних та суперечливих питань на державному рівні. Основним аргументом для подібних змін є критика політики сучасних урядів, що надають перевагу у розв'язанні проблем, пов'язаних з корпоративними інтересами та не намагаються робити далекоглядних висновків щодо запобігання подібних ситуацій в майбутньому. Позиція Райта цілком зрозуміла, адже, з одного боку так історично склалось, що виклики пандемій (іспанський грип) чи локальних хвороб (холера у містах тощо) призводили в цілому до позитивних змін – збільшення житлових площ, покращення санітарних умов у містах, створення суворіших вимог щодо проектування нових забудов тощо. Сучасними прикладами подібних локальних адаптацій можна назвати ініціативи в Нью-Йорку [24], велосипедний бум в Європі [28], який змушуватиме уряди реагувати та створювати додаткову інфраструктуру

тощо, зорієнтовану насамперед на людину та її безпеку. Ці приклади показують, що зміни можливі, а релігійний досвід “раннього християнства”, як підкреслює Райт, може бути надзвичайно корисним у подібних ситуаціях. Крім того, критикуючи влаштування політико-економічних зв'язків у сучасному світі, можна констатувати, що часто неможливість змін пояснюють тавтологічно – в той час як пандемія, що вирує сьогодні, а також нещодавні події у Суецькому каналі [9] показали, що сучасна система досить крихка, а тому потребує якісних трансформацій з урахуванням гуманістичних маркерів, що пропагуються, в тому числі, і світовими релігіями.

Ще однією проблемою, яка частково може бути розв'язана, спираючись на релігійні цінності – проблема житлових забудов. Щільність сучасного міського планування є однією з ключових причин поширення вірусу, а “переосмислення керування щільністю є шляхом до тривалого життя в часи пандемії” [17]. Тому християнство, спираючись на власні пріоритети та чесноти, пов'язані з ощадливістю, скромністю, смиренністю, спільного подолання труднощів тощо закликає стати на шлях сталого розвитку, що у поєднанні з використанням сучасних технологій сприятиме боротьбі з пандемічними захворюваннями без порушення звичного життєвого розпорядку [26]. З іншого боку – в сучасних містах більшості країн світу (Україна не є винятком) внаслідок пандемії та пов'язаних з нею обмежень збільшився розрив між багатими та бідними, ще гострішими стали проблеми транспортної інфраструктури, посилились проблеми, пов'язані з доступом до робочого місця, домашнім насиллям тощо. Тому потреба в структурних змінах, до яких закликають лідери релігійних організацій, що мають ґрунтуватись на переосмисленому розумінні справедливості та переоцінці первинних пріоритетів, спрямованих на різновекторність, а не лише керованих прагматичними міркуваннями повинно мати практичні втілення не тільки з боку ініціатив релігійних спільнот, а держави в цілому.

Подібна ситуація складається і в інших куточках світу – не є винятком, наприклад, іслам, в якому іманентно містяться вимоги щодо дотримання протиепідемічних заходів – миття рук, уникання контакту з хворими, заборони на повернення із заражених територій тощо. Діяльність гуманітарних організацій [10] допомагає адаптувати вимоги ВООЗ до практики ісламу. Однак, подібні ініціативи варіюються, в основному, залежно від скоординованості (залежності) світської та релігійної влади та мети, яку вони пропагують. Так, наприклад, Іран – “є яскравим прикладом використання пандемії у своїх цілях, а також лідери так званої Ісламської держави побачили можливість розширення свого впливу, оголосивши це як кару Божу для невірних” [21]. Позитивним прикладом міждержавної координації зусиль на рівні світської та релігійної влади у адаптації та створення роз'яснень положень ісламу в якості практичних рекомендацій в час пандемії є спільна робота держав Середньої Азії [37].

Окремого аналізу потребує позиція ЗМІ у всьому світі, які, особливо на початку пандемії, активно критикували релігійні організації в цілому чи окремих їх представників, за нехтування вимогами карантинних обмежень, які часто мали лише рекомендаційний характер. Подібна критика далеко не завжди була виправданою, оскільки, з одного боку, масові зібрання часто не були прямо заборонені або проходили із дотриманням вимог влади, а з іншого – діяльність релігійних організацій з самого початку не обмежувалась виключно культовою діяльністю, а була направлена і на подолання викликів

пандемії. ЗМІ різних країн світу не рідко подавали інформацію вибірково, і подібна міопія може пояснюватись комплексом причин – від спроб підсилити інформаційний привід до, іноді, намагання використовувати узагальнюючу риторику тощо [30]. Врахування так званого парадоксу доступності інформації є важливим для прогнозування реакції суспільства на подібні інформаційні викривлення, в тому числі попередження можливих конфліктних ситуацій між представниками релігійних спільнот і світської влади тощо. Критичним моментом у контексті виникнення цього парадоксу є акцент на використанні односторонньої інформації – наприклад повідомлення в Україні про складання адміністративних протоколів на представників релігійних організацій без порівняльної статистики їх частки до загальної кількості протоколів, а також відсутність повідомлень про рішення суду щодо задоволення цих протоколів. Таким чином, у реципієнта подібної інформації з великою імовірністю може складатись враження про те, що переважно представники чи керівники релігійних організацій є порушниками карантинних обмежень, що не відповідає дійсності і може викликати соціальну напругу в окремих регіонах, особливо там, де проживають різні релігійні групи.

Всесвітня організація охорони здоров'я вважає роль релігійних лідерів важливою ланкою у боротьбі з пандемією. Практичні рекомендації ВООЗ [27] передбачають, що релігійні лідери та організації можуть забезпечити своїх прихожан, адаптуючи проведення богослужінь до пандемічних обмежень без повної їх заборони; також це стосується таких релігійних обрядів як погребіння, де релігійні лідери з одного боку можуть ефективно поширювати інформацію про заходи безпеки при проведенні подібних обрядів (омовіння тіла або традиція загортання тіла в саван), а з іншого – сприяти стабілізації та підтримці прийнятного психологічного стану родичів. В умовах ізоляції рекомендації ВООЗ включають і комунікативний аспект – релігійні лідери здатні підтримувати зв'язки в середині громади [1]; організовувати допомогу тим, хто цього потребує силами самої громади або брати на себе роль зв'язкової ланки між соціальними службами та такими людьми; сприяти усуненню тривожних факторів, пов'язаних з інформаційними повідомленнями в ЗМІ чи поганими новинами в середині громади, використовуючи дидактичні можливості священних текстів та молитов [4; 23]. Подібна комунікативна роль включає також надзвичайно важливу складову – поширення обґрунтованої, доведеної інформації про пандемію, проведення роз'яснювальної роботи про шляхи передачі вірусу тощо. “Справжня цінність, яку принесли церкви та інші релігійні общини полягає в тому, що їм довіряє їх паства та їх релігійна спільнота” [5]. Дослідження стверджують, що “релігійні лідери часто входять в число тих, кому довіряють найбільше”, особливо це важливо, зважаючи на, подекуди, кризу довіри до політичних діячів [18].

Роль релігійних громад, їх лідерів є одним із ключових факторів у консолідації зусиль щодо подолання пандемії, підтримки людей під час її перебігу, а також, у недопущенні конфліктів чи порушень прав людини в контексті стигматизації чи дискримінації хворих. Однак, подібний вплив може бути обмеженим внаслідок переваги персональних переконань релігійних людей в добу постправди. Так, наприклад, дослідження, що проводилось в середовищі ультраортодоксальних євреїв [16] виявило обмеженість впливу місцевих рабинів (які, зазвичай, є авторитетами у порадах щодо здоров'я) в порадах, що стосуються вакцинації дітей. Іншим аспектом,

який може поставати бар'єром між духовними, релігійними лідерами та релігійною громадою є специфічний спосіб сприйняття дійсності – “магічне мислення” – “переконавання про причинно-наслідкові зв'язки, згідно з якими люди вірять, що мають певну міру контролю над подіями, що суперечить усталеним сьогодні науковим поглядам на світ та поняття причинності” [2]. Ще одним негативним моментом є використання альтернативної медицини, знахарства у намаганні лікувати хвороби у практиці шаманів чи чаклунів. Схожі приклади можна спостерігати на Африканському континенті, зокрема у ДРК [8], в Азії – в Індії [6] та на Шрі-Ланці [35] та в інших куточках світу.

У зв'язку з цим постає необхідність залучати додаткові ресурси для реалізації внутрішнього потенціалу релігії у боротьбі з глобальними небезпеками, зокрема пандеміями – розробку нових методичних підходів донесення важливої медичної інформації; залучення лікарів щодо проведення роз'яснень медичних питань, в тому числі і під час проведення релігійних зібрань; врахування подібних аспектів в державних програмах профілактики хвороб; проведення просвітницької діяльності, а також консолідації міжнародного співтовариства для унеможливлення використання пандемій як приводу посилення впливу у внутрішній політиці окремих країн чи на міжнародній арені.

Висновки. Релігія, має значний іманентний потенціал у запобіганні пандеміям який може бути максимально ефективно використаний лише за умови координації зусиль світської та релігійної влади на ґрунті прозорості, гуманістичних принципів та взаємної адаптації до нових умов. Подібна координація як на локальному так і на міжнародному рівні також здатна протистояти використанню пандемії у політичних інтересах правлячих еліт. Реалізація цього потенціалу можлива у двох основних площинах – суспільній, що полягає в розробці загальних правил поведінки в умовах глобальних небезпек та індивідуальний, який дозволяє людині отримати міцну світоглядну опору у боротьбі з подібними викликами.

Список використаних джерел:

1. A Global Jewish Community 2021, *Social distancing does not mean social isolation* Available from: <<https://jewitathome.com/>>. [6 September 2021].
2. Agorastos, A & Demiralay, C & Huber, CG 2014, 'Influence of religious aspects and personal beliefs on psychological behavior: focus on anxiety disorders', *Psychology research and behavior management*, № 7, pp. 93–101. Available from: <<https://doi.org/10.2147/PRBM.S43666>>. [6 September 2021].
3. Anderson, C 2019, 'A New Hermeneutics of Suspicion? The Challenge of deepfakes to Theological Epistemology', *Cursor Zeitschrift Für Explorative Theologie*, № 8. Available from: <<https://cursor.pubpub.org/pub/andersondeepfakes/release/8>>. [6 September 2021].
4. Bentzen, J 2020, In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic, University of Copenhagen. Available from: <https://www.economics.ku.dk/research/corona/Bentzen_religiosity_covid.pdf>. [6 September 2021].
5. Cunningham, T 2021, *Local faith leaders, churches play vital role in fight against COVID-19 pandemic*. Available from: <<https://www.wric.com/health/coronavirus/local-faith-leaders-churches-play-vital-role-in-fight-against-covid-19-pandemic/>>. [6 September 2021].
6. Daria S, Islam MR 2021, 'The use of cow dung and urine to cure COVID-19 in India: a public health concern', *Health Planning and Manage*. Available from: <<https://doi.org/10.1002/hpm.3257>>. [6 September 2021].

7. Dein, S 2021, 'Covid-19 and the Apocalypse: Religious and Secular Perspectives', *Journal of religion and health*, 60 (1), pp. 5-15, Available from: <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7598223/>>. [6 September 2021].
8. *DRC uses traditional medicine in virus fight*. Available from: <<https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=anT-WLZBDgM&feature=youtu.be>>. [6 September 2021].
9. *Ever Given*. Available from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ever_Given>. [6 September 2021].
10. Islamic Relief 2020, *Islamic relief launches guidance on safe religious practice during the coronavirus pandemic*. Available from: <<https://www.islamic-relief.org/islamic-relief-launches-guidance-on-safe-religious-practice-during-the-coronavirus-pandemic/>>. [6 September 2021].
11. Johnson, B 2020, *ISIS Magazine Calls for Attacks on 'Easy Target' Military, Police During Coronavirus Chaos*, Homeland Security Today. Available from: <<https://www.hstoday.us/subject-matter-areas/counterterrorism/isis-magazine-calls-for-attacks-on-easy-target-military-police-during-coronavirus-chaos/>>. [6 September 2021].
12. Joscelyn, T 2020, *How Jihadists Are Reacting to the Coronavirus Pandemic*, The Foundation for Defense of Democracies. Available from: <<https://www.fdd.org/analysis/2020/04/06/how-jihadists-are-reacting-to-the-coronavirus-pandemic/>>. [6 September 2021].
13. Joscelyn, T 2020, *The Way Forward: A World of Advice on the Coronavirus Pandemic*, Al-Qaeda. Shaban 1441/March 2020. Available from: <<https://twitter.com/thomasjoscelyn/status/1245311851325423616>>. (photo 1) [6 September 2021].
14. Joscelyn, T 2020, *The Way Forward: A World of Advice on the Coronavirus Pandemic*, Al-Qaeda. Shaban 1441/March 2020. Available from: <<https://twitter.com/thomasjoscelyn/status/1245311851325423616>>. (photo 4) [6 September 2021].
15. Käsehage, N (ed) 2021, *Religious Fundamentalism in the Age of Pandemic*, transcript Verlag, Rostock. Available from: <<https://doi.org/10.14361/9783839454855>>. [6 September 2021].
16. Keshet, Y & Popper-Giveon, A 2021, 'I Took the Trouble to Make Inquiries, So I Refuse to Accept Your Instructions': Religious Authority and Vaccine Hesitancy Among Ultra-Orthodox Jewish Mothers in Israel', *Journal of religion and health*, 60(5), pp. 1992-2006. Available from: <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10943-020-01122-4.pdf>>. [6 September 2021].
17. Klaus, J 2020, *Pandemics Are Also an Urban Planning Problem*, Bloomberg CityLab. Available from: <<https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-06/how-the-coronavirus-could-change-city-planning>>. [6 September 2021].
18. Manchak, V & Fischer, K 2021, 'Coronavirus Communication: Interaction of Church, State, and Constitution in the Pandemic Environment' in *Culture & Crisis: Reconciling Constitutionalism & Federalism in a Time of Crisis Conference*, LU, Lynchburg, VA. Available from: <<https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1030&context=hsgconference>>. [6 September 2021].
19. Ocampo, IL & Sheridan, MB 2020, *The president has vanished; his wife, the VP, says the coronavirus isn't a problem. Nicaragua declines to confront a pandemic*. Available from: <https://www.washingtonpost.com/world/the_americas/coronavirus-nicaragua-daniel-ortega-missing/2020/04/11/3ad1fafc-79c3-11ea-a311-adb1344719a9_story.html>. [6 September 2021].
20. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights 2020, *UN expert warns against religious hatred and intolerance during COVID-19 outbreak*. Available from:

- <<https://www.ohchr.org/RU/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25814&LangID=E>>. [6 September 2021].
21. Piwko, AM 2021, 'Islam and the COVID-19 Pandemic: Between Religious Practice and Health Protection', *Journal of religion and health*, 60(5), pp. 3291-3308. Available from: <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8280647/>>. [6 September 2021].
 22. Sadjadpour, K 2020, *Why Iran and Its Proxies Remain Undeterred by the Pandemic*. Available from: <<https://carnegieendowment.org/2020/12/17/why-iran-and-its-proxies-remain-undeterred-by-pandemic-pub-83467>>. [6 September 2021].
 23. The Guardian 2018, *Non-believers turn to prayer in a crisis, poll finds*. Available from: <<https://www.theguardian.com/world/2018/jan/14/half-of-non-believers-pray-says-poll>>. [6 September 2021].
 24. Wamsley, L 2020, *New York City Is Latest To Close Some Streets To Cars, Making More Space For People*. Available from: <<https://wamu.org/story/20/05/04/new-york-city-is-latest-to-close-some-streets-to-cars-making-more-space-for-people/>>. [6 September 2021].
 25. Ward, A 2020, *World leaders who denied the coronavirus's danger made us all less safe*. Available from: <<https://www.vox.com/2020/3/30/21195469/coronavirus-usa-china-brazil-mexico-spain-italy-iran>>. [6 September 2021].
 26. Welby, J 2020, *Why housing is key to a Christian response to sustainability*. Available from: <<https://www.archbishopofcanterbury.org/priorities/coming-home/church-blogs/why-housing-key-christian-response-sustainability>>. [6 September 2021].
 27. World Health Organization 2020, *Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19*. Available from: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331707/WHO-2019-nCoV-Religious_Leaders-2020.1-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. [6 September 2021].
 28. Vandy, K 2020, *Coronavirus: How pandemic sparked European cycling revolution*, BBC News, Brussels. Available from: <<https://www.bbc.com/news/world-europe-54353914>>. [6 September 2021].
 29. "Бог і пандемія". Як нам жити, коли епідемія закінчиться? Доступно: <<https://credo.pro/2021/04/288475>>. [6 Вересень 2021].
 30. Всеукраїнська Рада Церков і Релігійних Організацій 2020, *Заява ВРЦіРО у зв'язку зі звинуваченнями МОЗ у поширенні COVID-19 у західних областях України*. Доступно: <<https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-covid-19-and-governmental-delations>>. [6 Вересень 2021].
 31. Духович, С 2021, *Євхаристія – в центрі життя християн, особливо в підпіллі та в час пандемії*. Доступно: <<https://www.vaticannews.va/uk/church/news/2021-09/yevharystyia-v-centri-zhyttya-hrystyuan-v-pidpilli-i-v-pandemiyi.html>>. [6 Вересень 2021].
 32. Здіорук, СІ & Токман, ВВ & Литвиненко, ОМ 2011, *Роль релігійних чинників у поступі українського соціуму: аналітична доповідь*, Національний інститут стратегічних досліджень. Доступно: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Relyg_chyn-56e51.pdf>. [6 Вересень 2021].
 33. *Китай забороняє церквам онлайн трансляції навіть під час пандемії*. Доступно: <https://risu.ua/kitay-zaboronyaye-cerkvam-onlayn-translyaciji-navit-pid-chas-pandemiji_n103716>. [6 Вересень 2021].
 34. Марчук, МГ 2003, *Аксіологічний потенціал наукового знання: поняття, структура, способи актуалізації*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ. Доступно: <<http://library.nuft.edu.ua/ebook/file/09.00.09MMGSSA.pdf>>. [6 Вересень 2021].
 35. *На Шрі-Ланці від ковіду помер шаман, який "лікував" його еліксиром*. Доступно: <<https://www.bbc.com/ukrainian/news-58676852>>. [6 Вересень 2021].
 36. Петрушкевич, МС 2019, *Релігійні комунікації як об'єкт впливу масової культури: український контекст*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора філософських наук, Національний університет "Острозька академія", Острог. Доступно: <https://www.oa.edu.ua/doc/dis/petruchkevich_avto.pdf>. [6 Вересень 2021].

37. Религия и пандемия: адаптация к реальности 2020. Доступно: <<https://cutt.ly/4EXajxZ>>. [6 Вересень 2021].
38. Свято-Успенская Почаевская Лавра 2020, Мы надеемся на святую воду, а они - на антисептик. Доступно: <<https://web.archive.org/web/20200409065206/http://www.pochaev.org.ua/?pid=2250>>. [6 Вересень 2021].

References:

1. A Global Jewish Community 2021, *Social distancing does not mean social isolation* Available from: <<https://jewitathome.com/>>. [6 September 2021].
2. Agorastos, A & Demiralay, C & Huber, CG 2014, 'Influence of religious aspects and personal beliefs on psychological behavior: focus on anxiety disorders', *Psychology research and behavior management*, № 7, pp. 93–101. Available from: <<https://doi.org/10.2147/PRBM.S43666>>. [6 September 2021].
3. Anderson, C 2019, 'A New Hermeneutics of Suspicion? The Challenge of deepfakes to Theological Epistemology', *Cursor Zeitschrift Für Explorative Theologie*, № 8. Available from: <<https://cursor.pubpub.org/pub/andersondeepfakes/release/8>>. [6 September 2021].
4. Bentzen, J 2020, In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 pandemic, University of Copenhagen. Available from: <https://www.economics.ku.dk/research/corona/Bentzen_religiosity_covid.pdf>. [6 September 2021].
5. Cunningham, T 2021, *Local faith leaders, churches play vital role in fight against COVID-19 pandemic*. Available from: <<https://www.wric.com/health/coronavirus/local-faith-leaders-churches-play-vital-role-in-fight-against-covid-19-pandemic/>>. [6 September 2021].
6. Daria S, Islam MR 2021, 'The use of cow dung and urine to cure COVID-19 in India: a public health concern'. *Health Planning and Manage*. Available from: <<https://doi.org/10.1002/hpm.3257>>. [6 September 2021].
7. Dein, S 2021, 'Covid-19 and the Apocalypse: Religious and Secular Perspectives', *Journal of religion and health*, 60 (1), pp. 5-15, Available from: <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7598223/>>. [6 September 2021].
8. *DRC uses traditional medicine in virus fight*. Available from: <<https://www.youtube.com/watch?v=anT-WLZBDgM&feature=youtu.be>>. [6 September 2021].
9. *Ever Given*. Available from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ever_Given>. [6 September 2021].
10. Islamic Relief 2020, *Islamic relief launches guidance on safe religious practice during the coronavirus pandemic*. Available from: <<https://www.islamic-relief.org/islamic-relief-launches-guidance-on-safe-religious-practice-during-the-coronavirus-pandemic/>>. [6 September 2021].
11. Johnson, B 2020, *ISIS Magazine Calls for Attacks on 'Easy Target' Military, Police During Coronavirus Chaos*, Homeland Security Today. Available from: <<https://www.hstoday.us/subject-matter-areas/counterterrorism/isis-magazine-calls-for-attacks-on-easy-target-military-police-during-coronavirus-chaos/>>. [6 September 2021].
12. Joscelyn, T 2020, *How Jihadists Are Reacting to the Coronavirus Pandemic*, The Foundation for Defense of Democracies. Available from: <<https://www.fdd.org/analysis/2020/04/06/how-jihadists-are-reacting-to-the-coronavirus-pandemic/>>. [6 September 2021].
13. Joscelyn, T 2020, *The Way Forward: A World of Advice on the Coronavirus Pandemic*. Al-Qaeda. Shaban 1441/March 2020. Available from:

- <<https://twitter.com/thomasjoscelyn/status/1245311851325423616>>. (photo 1) [6 September 2021].
14. Joscelyn, T 2020, *The Way Forward: A World of Advice on the Coronavirus Pandemic*. Al-Qaeda. Shaban 1441/March 2020. Available from: <<https://twitter.com/thomasjoscelyn/status/1245311851325423616>>. (photo 4) [6 September 2021].
 15. Käsehage, N (ed) 2021, *Religious Fundamentalism in the Age of Pandemic*, transcript Verlag, Rostock. Available from: <<https://doi.org/10.14361/9783839454855>>. [6 September 2021].
 16. Keshet, Y & Popper-Giveon, A 2021, 'I Took the Trouble to Make Inquiries, So I Refuse to Accept Your Instructions': Religious Authority and Vaccine Hesitancy Among Ultra-Orthodox Jewish Mothers in Israel', *Journal of religion and health*, 60(5), pp. 1992-2006. Available from: <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10943-020-01122-4.pdf>>. [6 September 2021].
 17. Klaus, J 2020, *Pandemics Are Also an Urban Planning Problem*, Bloomberg CityLab. Available from: <<https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-06/how-the-coronavirus-could-change-city-planning>>. [6 September 2021].
 18. Manchak, V & Fischer, K 2021, 'Coronavirus Communication: Interaction of Church, State, and Constitution in the Pandemic Environment' in *Culture & Crisis: Reconciling Constitutionalism & Federalism in a Time of Crisis Conference*, LU, Lynchburg, VA. Available from: <<https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1030&context=hsgconference>>. [6 September 2021].
 19. Ocampo, IL & Sheridan, MB 2020, *The president has vanished; his wife, the VP, says the coronavirus isn't a problem. Nicaragua declines to confront a pandemic*. Available from: <https://www.washingtonpost.com/world/the_americas/coronavirus-nicaragua-daniel-ortega-missing/2020/04/11/3ad1fafc-79c3-11ea-a311-adb1344719a9_story.html>. [6 September 2021].
 20. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights 2020, *UN expert warns against religious hatred and intolerance during COVID-19 outbreak*. Available from: <<https://www.ohchr.org/RU/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25814&LangID=E>>. [6 September 2021].
 21. Piwko, AM 2021, 'Islam and the COVID-19 Pandemic: Between Religious Practice and Health Protection', *Journal of religion and health*, 60(5), pp. 3291-3308. Available from: <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8280647/>>. [6 September 2021].
 22. Sadjadpour, K 2020, *Why Iran and Its Proxies Remain Undeterred by the Pandemic*. Available from: <<https://carnegieendowment.org/2020/12/17/why-iran-and-its-proxies-remain-undeterred-by-pandemic-pub-83467>>. [6 September 2021].
 23. The Guardian 2018, *Non-believers turn to prayer in a crisis, poll finds*. Available from: <<https://www.theguardian.com/world/2018/jan/14/half-of-non-believers-pray-says-poll>>. [6 September 2021].
 24. Wamsley, L 2020, *New York City Is Latest To Close Some Streets To Cars, Making More Space For People*. Available from: <<https://wamu.org/story/20/05/04/new-york-city-is-latest-to-close-some-streets-to-cars-making-more-space-for-people/>>. [6 September 2021].
 25. Ward, A 2020, *World leaders who denied the coronavirus's danger made us all less safe*. Available from: <<https://www.vox.com/2020/3/30/21195469/coronavirus-usa-china-brazil-mexico-spain-italy-iran>>. [6 September 2021].
 26. Welby, J 2020, *Why housing is key to a Christian response to sustainability*. Available from: <<https://www.archbishopofcanterbury.org/priorities/coming-home/church-blogs/why-housing-key-christian-response-sustainability>>. [6 September 2021].
 27. World Health Organization 2020, *Practical considerations and recommendations for*

- religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19*. Available from: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331707/WHO-2019-nCoV-Religious_Leaders-2020.1-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. [6 September 2021].
28. Vandy, K 2020, *Coronavirus: How pandemic sparked European cycling revolution*, BBC News, Brussels. Available from: <<https://www.bbc.com/news/world-europe-54353914>>. [6 September 2021].
 29. "Boh i pandemiia". *Yak nam zhyty, koly epidemiia zakinchytsia?* ("God and the Pandemic". How do we live when the epidemic is over?) Dostupno: <<https://credo.pro/2021/04/288475>>. [6 Veresen 2021].
 30. Vseukrainska Rada Tserkov i Relihiinykh Orhanizatsii 2020, *Zaiava VRTsiRO u zviazku zi zvynuvachenniamy MOZ u poshyrenni COVID-19 u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy* (Statement of the UCCRO in connection with the accusations of the Ministry of Health in the spread of COVID-19 in the western regions of Ukraine) Dostupno: <<https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-covid-19-and-governmental-delations>>. [6 Veresen 2021].
 31. Dukhovych, S 2021, *Yevkharystiia – v tsentri zhyttia khrystyian, osoblyvo v pidpilli ta v chas pandemii* (The Eucharist is at the center of Christian life, especially underground and during a pandemic). Dostupno: <<https://www.vaticannews.va/uk/church/news/2021-09/yevkharystiya-v-centri-zhyttia-hrystyyan-v-pidpilli-i-v-pandemiyi.html>>. [6 Veresen 2021].
 32. Zdioruk, SI & Tokman, VV & Lytvynenko, OM 2011, *Rol relihiinykh chynnykiv u postupi ukrainskoho sotsiumu: analitychna dopovid* (The role of religious factors in the progress of Ukrainian society: an analytical report), Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Dostupno: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-10/Relyg_chyn-56e51.pdf>. [6 Veresen 2021].
 33. *Kytai zaboroniaie tserkvam onlain transliatsii navit pid chas pandemii* (China bans churches from broadcasting online even during a pandemic). Dostupno: <https://risu.ua/kitay-zaboronyaye-cerkvam-onlayn-translyaciji-navit-pid-chas-pandemiji_n103716>. [6 Veresen 2021].
 34. Marchuk, MH 2003, *Aksiologichnyi potentsial naukovooho znannia: poniattia, struktura, sposib aktualizatsii* (The Axiological Potential of the Scientific Knowledge: Notion, Structure, and Ways of Actualization). Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filosofskykh nauk, Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv. Dostupno: <<http://library.nuft.edu.ua/ebook/file/09.00.09MMGSSA.pdf>>. [6 Veresen 2021].
 35. *Na Shri-Lantsi vid kovidu pomer shaman, yakyi "likuvav" yoho eliksirom* (In Sri Lanka, a shaman died of kovid, who "treated" it with an elixir). Dostupno: <<https://www.bbc.com/ukrainian/news-58676852>>. [6 Veresen 2021].
 36. Petrushkevych, MS 2019, *Relihiini komunikatsii yak ob'ekt vplyvu masovoi kultury: ukrainskyi kontekst* (Religious communication as an object of the influence of mass culture: Ukrainian context). Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filosofskykh nauk, Natsionalnyi universytet "Ostrozka akademiia", Ostroh. Dostupno: <https://www.oa.edu.ua/doc/dis/petruchkevich_avto.pdf>. [6 Veresen 2021].
 37. *Relyhyia y pandemii: adaptatsiia k realnosti* (Religion and the pandemic: adaptation to reality) 2020. Dostupno: <<https://cutt.ly/4EXajxZ>>. [6 Veresen 2021].
 38. Sviato-Uspenskaia Pochaevskaia Lavra 2020, *My nadeemsia na sviatuiu vodu, a ony - na antyseptyk* (We hope for holy water, and they - for antiseptic). Dostupno: <<https://web.archive.org/web/20200409065206/http://www.pochaev.org.ua/?pid=2250>>. [6 Veresen 2021].